پێوانەی واتا

هێمن عومەر خۆشناو

پێشەکی:

جێنیشین بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی هاوکاتە لەگەڵ بزاوتن و پەرەسەندنی زمان، وەک هۆکارێک بۆ لەیەکتر گەیشتن و بە مەبەستی ڕاپەڕاندن و جێبەجێکردنی کاروبارەکانی ڕۆژانەی خۆی تێڕامان لە گەردوون و پێکهاتەکەی وای کرد سەرسامبوون بەرانبەر زمانیش بێتە کایەوە، کە دواتر هەوڵدرا نهێنییەکانی بزانرێ و بکەوێتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوەوە.

لەناو زانستی زماندا (واتا) وەک لایەنێکی ئاڵۆز سەیرکراوە و کەمتر پەی بە نهێنییەکانی براوە و قووڵ لێی نەکۆڵدراوەتەوە و خۆی لە قەرە نەدراوە، تەنیا بەم دواییانە نەبێت کە بۆتە جێی سەرنجی زمانەوانان. بە تایبەتیش پێوانەی واتا کە سنوورێکی بەرفراوانی لە واتاسازی پێک هێناوە و هاوبەشە لەگەڵ هەموو زمانانی جیهان.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەگەڵ ئەنجامی باسەکە لە دوو بەش پێک هاتووە. لە بەشی یەکەم دا هێما بە گشتی و دیوی دەرەوە (فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و سینتاکس) و دیوی دەرەوەی هێما (واتاسازی) باسیان لێوە کراوە. وێڕای باسکردنی سێگۆشەی واتایی و دواتر لە هەردوو جۆری واتا (وەسفی و نا وەسفی) کۆڵراوەتەوە.

لە بەشی دووەمدا بە تێروتەسەلی پێناسەی واتا کراوە و پاشان بە درێژی باس لە پێوانەی واتا کراوە، سەرباری باسکردن و ڕوونکردنەوەی گرنگترین جۆری پێوانەی واتا ئەویش پێوانەی ئۆزگۆدە. لە کۆتایشدا پوختەی باسەکە خراوەتە ڕوو.

بەشی یەکەم:

١- ١: هێما

زۆربەی زمانەوانان بۆ پێناسەکردنی (هێما) دەڵێن:

«بریتییە لەو نیشانانە کە مرۆڤ بۆ لەیەکتری گەیشتن یان وەک چەکێکی بیرکردنەوە بەکاریان دێنێ» (١) لەو سۆنگەیەش کە زمانەوانی خەریکی لێکدانەوە و شیکردنەوەی لە یەکتر گەیشتنی نێوان مرۆڤەکانە، یەکێک لە کۆڵەگە هەرە گرنگەکانیش لەم ڕووەوە (هێما)یە، ئەگەر سادەتر و وردتر باس لە هێما بکەین و بەدەر لە باسکردنی کار و ئەرکەکانی، ئەو کاتە دەڵێین:

«هێما: زنجیرە دەنگێکی ڕێکخراوە، کە وشە پێک دێنێت» (٢) هەموو ئەو وشانەش کە هێما دروست دەکەن، دوو دیویان هەیە، دیوێکیان فۆرم و ئەوی تریان واتایە.

یەکەمیان پێک هاتووە لە ڕیزە دەنگێک، ئەو ڕیزە دەنگانە بەر گوێ دەکەون (دەبیسترێن) ڕوخسار یان (ناو)یشی پێدەگوترێت، هەرچی دیوەکەی ترە کە دیوی واتایە، (ناوەڕۆک یان چەمک)یشی پێدەگوترێت.

بۆ نموونە ڕیزە دەنگی (دۆست) لەگەڵ ئەو واتایەی هەیەتی یەک دەگرن و لە کوردیدا هێمایەک دروست دەکەن. (٣)

(سێو) لە نێوان فۆرم و واتادا ئەم هێمایەی لێ پێک هاتووە. دیوی فۆرمەکە بەرچاو دەکەوێت، لە هەمان کاتدا بە کردەیەکدا تێدەپەڕێت کە کردەی خواردنە واتە دەخورێت، هەرچی دیوەکەی ترە بریتییە لە بیرێک کە بەرانبەر فۆرمەکە دێت و لە مێشکی مرۆڤدا هەڵگیراوە.

هێما سیمای دیکەی جیاکەرەوەی هەیە، کە لە ڕووی زمانی و نازمانی و هەروەها تاریکی و ڕوونی ..... تاد جیادەکرێنەوە، کە لێرەدا بواری باسکردنییان نییە.

١-٢: دیوی دەرەوەی (فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاکس)

لەبەر ئەوەی هێماکاری و زمانەوانی پێوەندییەکی توندوتۆڵیان بەیەکەوە هەیە بۆیە (زۆربەی زمانەوانەکان زمان بە پەیڕەوێکی تایبەتی هێمای زمانی دادەنێن. بە واتای ئەوەی کە زمان بریتییە لە کۆمەڵە هێمایەکی زمانی تێکچڕژاو کە لە چوارچێوەی پەیڕەوێکی ورد دا کاردەکەن) (٤) ئەمەش بۆ ئەوەی نەبێتە کێشەیەکی ئاڵۆز لە بەردەم زمانەوانان لە لێکۆڵینەوەی زماندا، چونکە «پەنایان بردۆتە بەر ئەوەی گریمانەی وا دابنێن، کە زمان لە چەند لایەنێک (ئاستێک) پێکهاتبێ بۆ ئەوەی بتوانن لە بەشێک، یان زیاتر لە بەشەکانی زمانەوانیدا دیراسەی بکەن» (٥) زانایان هەتا ئێستاشی لەگەڵدا بێت جگە لە دابەشکردنی زمان بۆ چەند ئاستێک کە تا ڕادەیەکی باش سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، هیچ پەیڕەو و ڕێگایەکی باشتریان نەدۆزیتەوە لەم ڕووەوە، بۆیە ئەو ئاستانەش کە خەریکی لێکدانەوەی دیوێکی هێمای زمانین بریتین لە ئاستە سەرەکییەکانی:

١- ئاستی ڕستەسازی

٢- ئاستی وشەسازی

٣- ئاستی دەنگسازی (فۆنۆلۆژی)

بەم سێ ئاستە دەگوترێت سەرەکی، چونکە ڕاستەوخۆ پێوەندییان لەگەڵ (مەبەست)دا هەیە، نەک لە چوارچێوەی قسەکردن (سیاق)دا. (٦)

زانایان بیروبۆچوونی جیایان دەربارەی ئەو ئاستانە و سنووری جیاکردنەوەی نێوانیان هەیە، دەشێ هەر زانایە بە پشت بەستن بە چەند تیۆرێک یان لە ڕوانگەی تێڕوانین و ئەزموون و هەڵوێستەکانیدا جۆر و چۆنیەتی دابەشکردنەکە و سنوورەکەی دیاری کردبێت، لەم بارەیەوە (هالیدای) دەڵێت: «زمانەوانەکان لە سروشت و تایبەتییەتی دانانی سنوور لە نێوان ئاستەکانی زماندا جیاوازییەکی زۆریان هەیە. دابەشکردنی زمان بۆ ئەو ئاستانە لەسەر بنەمای هەڵوێستی خاوەن دابەشکردنەکە سەبارەت بە زمان بنیاد نراوە.» (٧)

جیاکردنەوەی ئەو ئاستانەش بۆ زیاتر ئاسانی لێکدانەوەی زمانەکەیە و پێوەندییەکی پتەویش لەنێوان ئاستەکاندا هەیە، چونکە هەموویان لە پەیوەست بە زمانەکەوە کاردەکەن. بۆیە زۆرجار «سنووری نێوان ئاستەکان بە تەواوی دیار نییە و چوونەتە ناو یەکەوە، بۆ نموونە زۆرجار دەنگەکانی زمان دەکەونە ژێر کارتێکردنی واتاوە، ئاڵوگۆڕییەکی بەرانبەر یەک لەنێوان وشەسازی و ڕستەسازیدا هەیە.» (٨)

ئەوەی پێوەندی بە دیوی دەرەوەی واتا هەیە، ئەو ئاستانەن کە خەریکی لێکدانەوەی دیوی دەرەوەی هێمان، نەک ناوەڕۆک و کاکڵەی واتا، لەم نەخشەیەی خوارەوەدا ئاستەکان و سنووری پێوەندی نێوانیان و چۆنیەتی دەستنیشانکردنی ئەو پێوەندییە ڕوون دەکرێتەوە: (٩)

دەنگ	فۆنەتیک	بێ واتا	
فۆنیم	فۆنۆلۆژی		
برگە			
مۆرفیم	مۆرفۆلۆژی	واتادار	سیمانتیک
وشە			
گرێ	سینتاکس		
ڕستە			

لەم وێنەیەی سەرەوەدا دەردەکەوێت کە سەرەتا لە ئاستی دەنگدا، یەکەم جار دانە دەنگیەکان بەرچاو دەکەون، ئینجا بە ڕیزبوونیان، برگە یان لەتە برگە دێتە کایەوە.

لەگەڵ ئەو پێوەندییانەی دانەکان لە یەکتری جیادەکەنەوە، هەر بۆیەش دەنگسازی لە ئەرکی زمانەوانیدا «خەریکی لێکدانەوەی فۆرم یان ڕووخسارە» (١٠) واتە لە دیوی دەرەوەی هێما کاردەکات.

لە ئاستی وشەشدا یەکەم جار مۆرفیم و پاشان وشە و پێوەندی گونجانییان بەیەکەوە دێت، لێرەشدا بە پێی پەیڕەوی (واتاداری) ڕێک دەخرێن.

بۆ نموونە دەشێ بڵێین:

- پیاوەکە ژەوییەکەی کێڵا.

بەڵام ناتوانین بڵێین:

- زەویەکە پیاوەکەی کێڵا.

لە ئاستی ڕستەشدا «دانەی سەرەکی (ڕستەسازی) وشەیە، بۆیە توخوونی دەنگ و فۆنیم و برگە و مۆرفیم ناکەوین» (١١) بەڵام وشەکە بە شێوەی گرێ، یان زنجیرەی ڕستەیی کە تێیدا کەرەسەکانی ڕستە بەدوای یەکدا بە پێی ئەرک و پۆل ڕیز دەکرێن.

١-١: دیوی ناوەوە (واتاسازی)

جیاوازی بیروبۆچوون لای زمانەوانان هەر تەنیا دەربارەی سنووری ئاستەکان نییە، بەڵکو سەبارەت بە ژمارەی ئاستەکانی زمانیش بەدی دەکرێت، هەندێکیان بە ئاستی سەرەکی و ناسەرەکی جیایان دەکەنەوە. هەندێکی تریان بە پێچەوانەوە سێ ئاست دەستنیشان دەکەن، ئەوانیش (دەنگ و ڕەنگ و واتا)ن.

بۆیە ناکرێ ئاستی (واتا) کە ئاستێکی گرنگە پشتگوێ بخرێ وەک ئەو لێکۆڵینەوە زمانەوانییانەی قوتابخانەی ڕۆنانکارە ئەمریکییەکان بۆ لێکدانەوەی واتا، لەبەر گرنگیدان بە فۆرم، واتایان فەرامۆش کردبوو.. چونکە «گرنگی واتاسازی لەوەدایە کە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ لەیەکتر گەیشتندا هەیە» (١٢) لەبەر ئەوە ئەگەر هەریەک لە ئاستەکانی (دەنگ و وشە و ڕستە) خەریکی لێکدانەوەی ڕوویەکی هێمای زمانی بێت بەتایبەتی لایەنی ڕوخسار و فۆرم، ئەوا «واتاسازی خۆی بۆ لێکدانەوەی دیوی ناوەوەی هێماکان تەرخان دەکات.» (١٣)

بەڵام بۆ ئەوەی لە لێکۆڵینەوەکاندا کەلەبەری گەورە دروست نەبێت و پڕ بە پێستی خۆی شتەکان بخرێتە ڕوو، دەبێ هەردوو لایەن (فۆرم و واتا) بەیەکەوە لێیان بکۆڵرێتەوە و هیچیان بەبێ ئەوی تریان باسی لێوە نەکرێت، چونکە ئەم دوو بەشە پێوەندییەکی بەناویەکداچوویان لەگەڵ یەکتریدا هەیە، بۆیە ئەگەر هاتوو لە پێوەندی نێوان دانە واتاییەکان بکۆڵینەوە، بێ ئەوەی ئاماژە بۆ فۆرمی دەربڕین بکەین، لێرەدا ناوترێ دیراسەی زمانێکی تایبەتی کراوە، چونکە لەم بارەدا دیراسەی چەمکەکانی گشتی مرۆڤایەتی کراوە بە پێچەوانەی ئەمەش ئەگەر لە فۆرمەکانی دەربڕین بکۆڵینەوە بێ ئەوەی بە واتای بیبەستینەوە، لێرەش دەڵێین دیراسەی تەنیا کۆدێک کراوە، بێ ئەوەی هەوڵی چارەسەرکردنی بدرێت، دیسان لێرەش دیراسەی زمانێکی تایبەتی نەکراوە، لە ئەنجامدا دەگەینە ڕاستی گریمانی سێیەم، کە چاکترین و نزیکترین پێکانە بۆ گەیشتن بە چەمک، ئەویش ئەوەیە کە دەبێ هەردووکیان بەیەکەوە، واتە سیستەمی واتایی شان بە شانی سیستەمی فۆرم لەبەرچاو بگیرێت (١٤)

بەڵام ناتوانین بە هیچ شێوەیەک ئاستی واتاسازی فەرامۆش بکەین، چونکە ڕاستەوخۆ کاردەکاتە سەر ئەو جیهانە کۆمەڵایەتی و فیزیکییەی کە تێیدا دەژین، لە هەمان کاتدا کاریش دەکاتە سەر ئاستی دیکەی زمانەکە بەتایبەتی ئاستی ڕستەسازی (١٥)

لێرەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە ئاستەکانی (دەنگ و وشە و ڕستە) بە بێ ئاستی (واتا) هیچ بایەخێکی ئەوتۆیان نابێت و واتاسازی چالاکانە کار لە هەموویان دەکات.

١-٢: پێوەندی هێما
- سێگۆشەی واتایی:

زمانەوانان بۆ تێگەیشتنی زیاتری واتا پەنایان بردۆتە

بەر دیاریکردنی سنووری واتا لە ڕێگای بۆچوونەکـانی لێکدانەوە.

هەوڵدان بۆ ئەم مەبەستە هەر لە سەردەمی یۆنانییەکان دەستی پێکردووە، ئەفلاتوون پێی وابوو هەموو وشەیەک هێمایەکە لە چوارچێوەی (ناو و ناولێنراو) دەخولێتەوە، پاشان ئەمە گۆڕانی بەسەرداهات و لای سۆسێر بوو بە (فۆرم و واتا) (١٦)

ئەم بیـرە بەرەبەرە گـۆڕانکاری بەسـەرداهات و دوای ئەویش خۆی لە بیروڕاکانی ئۆگدن و ڕیچاردز بینییەوە، لە سـاڵی ١٩٢٣ لە کـتـێـبی (The meaning of the meaning) کە لێکدانەوەی واتای لە سێگۆشەی (بیر، هێما، تەن) بەرجەستە کرد.

بیر (ب)

(ج) تەن.............. هێما

بەڵام جێگای مشتومڕی زۆر لە زمانەوانان بوو لەسەر پێوەندی ئەم سێ چەمکە هەندێکیان (تەن)یان دەخستە دەرەوەی چوارچێوەی (هێـمـا و بیـر) بە پێـچـەوانەی هەندێکی تر کە پێیان وابوو پێوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوان (هێـمـا و تەن - ناو و ناولێنراو) دەبێت لە ڕێگای (بیر)ەوە.

ئەمەشیان بووە جێگای ناکۆکی، چونکە لە سەرێکەوە کێشە لەو کاتە دروست دەبێت کە (تەن) بەرانبەر ناوێک نەبێت، جگە لەمەش (تەن) هەیە لە وشەیەک زیاتری بۆ بەکاردێت، ئەمەشیان کێشەی هاو واتابوون لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت، بەڵام بەپێی بۆچوونی هۆشەکی کە دواتر هاتە کایەوە چارەسەری بۆ هەندێک لەو کێشانە کرد، ڕابەری ئەم بۆچوونەش (جۆن لۆک)ە، کە دەڵێت:

«دەبێت بەکارهێنانی وشەکان ئاماژەیەکی ڕاستەوخۆی ڕەنگدانەوەی بیر بێت، واتە کاتێک وشە واتادار دەبێت کـە بیـرێک یان چەمکێک یان وێنەیەک دروست بکات» (١٧)

بۆیە چەمک هەمـوو کـاتێک لە ئاسـتی وشـەدا ناوەستێت و پڕ بە پێستی نییە، یان کەمتر یان زیاتر. وەک فندریس گوتوویەتی: (ئەوەی لە وشەدایە، کەمترە لەوەی لە مێشکدایە)، ئەگەر واتا (وێنە) بێت، ئێمە لەکاتی قسەکردن ئاگامان لە وێنە نامێنێت.

ئەمەش چارەسەری پێوەندی (ناو و ناولێنراو)ی کرد، بەوەی ئەگـەر وشـەیەک (تەن)یشی بەرانبـەر نەبێت واتادار دەبێت، چونکە ئێمە بیرمان بۆ وێنەکەی ناچێت، هەرچەندە لێرەدا کێشەکە دەبێتە لێکدانەوەی واتا بە شـتی بەرجەستە نەبوو، وەک: ئاوەڵناو و ناوە واتاییەکانی «شیرین، جوان، برایەتی .....، یان ناوی گیانلەبەرانی وەک دێو، جنۆکە ..... تاد»

١-٣: جۆرەکانی واتا

١-٤: أ- واتای وەسفی (هۆشەکی):

ئەم جـۆرە واتایە وەسـفی بارودۆخ و شت دەکـات، بەشێک لە واتای ڕستەی لێ پێک دێت کە واتایەکی نەگۆڕ و بڵاوە لە شێوەی سیمای جیاکەرەوەی خۆی دەنوێنێت.. (١٨) لەبەر ئەوەشە ئەم واتایە ڕەسەنە و لە هەموو زمانێکدا وەک یەک وایە. بە واتایەکی تر «خاوەن ڕۆنانێکی وا ڕێکە کە بە ئاسانی بەراورد دەکرێت لەگەڵ ڕۆنانی ئاستەکانی تری زماندا بە تایبەتی ڕۆنانی فۆنۆلۆجی و ڕستەسازی» (١٩)

ئەمەش زیاتر بەهۆی سیما جیاکەرەوەکانەوە جیادەکرێتەوە و دەتوانرێت هەستی پێبکرێت، بەڵام ئەم جۆرە واتایە سەرەکیترین هۆیە بۆ لەیەکتر گەیشتن لەناو کۆمەڵ، لەگەڵ ئەوەشدا مەرجێکی گرنگی ئەم جۆرە واتایە ئەوەیە، دەبێت بەکارهێنەرەکانی لەناو خۆیاندا ڕێک بن (٢٠). لەو سۆنگەیەش ئەم واتایە پێوەندی بە هۆشەوە هەیە، بۆیەش کاتێک زمان دەیدرکێنێ، لە واتایەک زیاتر دەگرێتە خۆ، جا هەر سیمایەکیش بدرێ بە دەنگێک، دەبێتە پێناسەی ئەو دەنگە، جا بە شێوەی سەلبی بێت یان ئیجابی، وەک فۆنیمی (د) زمانییە، کپە، دەربازییە.

واتای وشەش وەک وشەکانی (کوڕ، کچ) کە سیماکانیان پێکهاتوون لە:

کوڕ: +مرۆڤ +نێر - هەراش

کچ: +مرۆڤ - نێر - هەراش

بۆیە ئەم جۆرە واتایە تەنیا لە ئاستێکدا گرنگی خۆی نییە، «بەڵکو توانای هەیە کەرەستەی گەورە بۆ پێکهێنەرە ڕێزمانییەکان شی بکاتەوە، واتە لە بچووکەوە بۆ دانە ڕێزمانییە گەورەکان، یان کەرتکردنی دانەی ڕێزمانانی گەورە بۆ دانەی بچووک» (٢١)

کەواتە ئەو دانە زمانییانە دەتوانن لەناو بازنەی وەسفیدا بمێننەوە، لەگەڵ ئەوەی واتای فەرهەنگیشییان هەڵگرتووە.

١-٥ - ب: واتای ناوەسفی (کاریگەری - بارکراو):

ئەم جۆرە واتایە ئەگەرچی گرنگییەکەی بەقەد واتای وەسفی نابێت، بەڵام بە ڕای زۆر لە زمانەوانان بە تەواوکەری وەسفی دادەنرێت، بۆیە ئەم واتایە بە پێچەوانەی وەسفی بە پێی «کەس و کات و کۆمەڵگا دەگۆڕێت و تێکەڵی هەست و سۆز و بۆچوونی نێرەر دەبێت» (٢٢)

وەک باسمان کرد وشە کاتێک دەدرکێنرێ، لە واتای هۆشەکیدا نەگۆڕە، بەڵام بەپێی جۆرەکانی تری واتا، واتای تری لێ باردەکرێت و چەندێتی و چۆنیەتییەکەی بەپێی کەس و کۆمەڵگا و کات، گۆڕانکاری بەسەردادێت، چونکە ئەم جۆرە واتایە سنوورێکی دیاریکراوی داخراوی نییە، بەڵکو بە پێچەوانەی واتای هۆشەکی، کۆتاییەکی کراوەی هەیە هەروەک چۆن زانیاری و بیروباوەڕ لە بەرانبەر جیهاندا کۆتاییەکەی کراوەیە و هەمیشەش لە زۆر بووندایە. (٢٣)

هەر لەبەر ئەمەشە پێوەندی بە فەرهەنگەوە نییە و کۆمەڵ بڕیاری لەسەر دەدات و واتای تری لێ بار دەکات، بۆیەش دەچێتە ناو قالبی پراگماتیک. بۆ نموونە لە واتای هۆشەکی (پیاوی جوو) سەرباری سێ تایبەتییەکەی (+ مرۆڤ + نێر - هەراش) واتای تر نابەخشێت، کەچی لە ناوەسفیدا (پیاوی جوو) جگە لە سێ تایبەتییەکە واتا «ترسنۆکی و دەوڵەمەندی ...» لێ بارکراوە، بەڵام دەشێ بە پێی جۆری کۆمەڵگا و کەسەکان بگۆڕێت و ئەم واتایە نەبەخشێت. کەواتە واتای بارکراو جۆرەکانی واتای (ڕاگەیاندن، شێوازی، ڕەنگ دانەوە و کاریگەری هاوڕێیەتی دەگرێتەوە، کە یەک ڕەوشتیان هەیە، ئەویش ئەوەیە دەتوانێت ژمارەیەکی بێ سنوور واتا بدات بە پێی ئەو بارەی تێیدا دێت.) (٢٤)

بەشی دووەم:

١-٢ پێناسەی واتا:

واتا بابەتێکی ئاڵۆز و سەختە لە بەردەم زمانەوانان. هەر بۆیەش ڕۆنانکارە ئەمریکییەکان لایەنی واتایان فەرامۆش کردبوو تەنیا بایەخیان بە ڕوخسار دەدا، ئەمەشیان بەندکردبوو بە زانیاری زیاتر و پێشکەوتووی مرۆڤ دەربارەی زمانەوانی، چونکە بلۆم فیلد لەم بارەیەوە دەڵێت: «واتا دیارکردن خاڵێکی زۆر بێ هێزە لە لێکۆڵینەوەی زماندا و هەروایش دەمێنێتەوە تا زانیاری مرۆڤ لە ئاستی ئێستادا پێشتر دەکەوێت» (٢٥)

پێناسەکردنی واتا لەبەر ناڕوونی و ئاڵۆزی ئاسان نەبووە، ئەگەرچی زانایان و زمانەوانان هەریەکەیان بە پێی بۆچوون و تێگەیشتن و پسپۆرییان، پێناسەی واتای کردووە، بەڵام تا ئێستا پێناسەیەکی جێگیرمان بۆ واتا نییە، وەلێ هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی (لێکۆڵینەوە لە واتا) کە پێناسەی (جۆن لاینز)ە، هەرچەندە ئەم پێناسەیە کاتییە، بەڵام لە هەموویان گونجاوترە.

سەرباری ئەمەش چەندین پێناسەی تر هەن کە گرنگترینیان:

- لێکۆڵینەوەیە لە واتا.
- زانستێکە و لە واتا دەکۆڵێتەوە.
- لقێکە لە زمانەوانی و باس لە بیردۆزەکانی واتا دەکات.
- لقێکە لە زمانەوانی و لەو مەرجانە دەکۆڵێتەوە، کە دەبێ لە هێمادا هەبێ تاکو هەڵگری واتا بێت. (٢٦)

ئەگەرچی ئەم پێناسانەی سەرەوە بەدەرنین لە کەموکورتی، چونکە هەریەکەیان لە ڕوانگەیەکەوە باسی واتایان کردووە، بەڵام گرنگترین ئەو هۆکارانەی وای کردووە پێناسەی تەواو و گونجاوی (واتا) دروست نەبێت، بریتین لەوەی کە:

١- واتا شتێکی بەرجەستە نییە.

٢- بوونی چەند جۆرێکی واتا.

٣- بوونی چەند بۆچوونێک بۆ لێکدانەوەی واتا (٢٧)

لەم دواییانەش بۆ ئەوەی بزانرێ واتا چییە؟ پێناسەیەکی نوێی بۆ داهێنرا، ئەویش پێناسەی (ئۆلمان) بوو کە گوتی: (واتا بریتییە لە پێوەندی ناو و نالێنراو) ئەمەش بووە جێگای مشتومڕی زۆر لە زانایان لەسەر جۆری پێوەندییەکە، هەندێکیان بە پێوەندی ڕاستەوخۆیان لەقەڵەم دەدا و هەندێکیشیان بە ناڕاستەوخۆ، بەڵام (بلۆم فیلد) جیا لەمانە بۆ دروست بوونی پێوەندییەکە وای بۆ چوو کە «دەبێ وەسفێکی ورد و زانیاریانەی ناولێنراومان لەبەردەستدا بێت» (٢٨) ئینجا مافی گەیشتن بە پێناسەی (واتا)مان هەبێت.

ئەم پێناسەیەش بەڕای ئێمە بەدەر نەبووە لە کەموکورتی، چونکە ئەو ناو (هێما)یانەی کە (تەن)یان بەرانبەر نییە، بێ واتا دەبن و کێشەیان بۆ دروست

دەبێت.
واتا بەلای (فریگە)شەوە، جیهانێکی سەربەخۆیە، ئەم ڕایەشی لەو ڕوانگەوە بۆ دروست بوو کە جیاوازی لە نێوان ناوی تایبەتی و تەنە ئاماژە پێکراوەکە، واتە (ناو و ناولێنراو) کرد و نیشانی دا کە (ناولێنراو) واتا نییە و ناوەکانیش ئاماژەن بۆ واتا یان خود... و وێنە بەرجەستەکانیشی پەیوەست کردووە بە زانینی پێشتر کە وێنەکانیش ئاوێتەی هەست و سۆز و ویستی کەسەکەن، هەست و ویستەکانیش لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگوێزرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا واتای بابەتی و سەربەخۆش هەیە. لەم ڕووەوە فریگە سێ جیهانی واتا جیادەکاتەوە کە بریتین لە: جیهانی واتایی، جیهانی خود (بیر، بۆچوون، هەست و سۆز)، جیهانی ماددی (تەن و شت و ڕووداو)، ئەم بۆچوونەش دواتر ڕەخنەی لێگیرا، لەو سۆنگەیەی کە جیهانی واتایی، جیهانێکی تەمومژاوی و ئاڵۆزە و ناتوانرێ بدۆزرێتەوە. (٢٩).

٢-٢: پێوانەی واتا

مرۆڤ بۆ ئەوەی سنووری چەندێتی و چۆنیەتی واتا دەستنیشان بکات، پەنای بردۆتە بەر پێوانەی واتا، کاتێک هەستی خۆی بەرانبەر بە شتێک دەردەبڕێ، لە ڕووی چاکی و خراپی و جوانی و ناشیرینی ... تاد، کە ئەمەش واتای هەیە و پێویستە ڕێک بخرێت بەهۆی پێوانە کردنیەوە.

دەروونناسان و زمانەوانان پێوانەی واتایان بۆ ڕوونکردنەوەی چەند مەبەستێک دەرخستووە، لەوانەش:

١- پێوانەی واتای بنچینەیی بۆ وشە دژیەکەکان، ئەمەش بە خستنە ڕووی پێوەرێکی بەدوای یەکدا هاتوو بۆ دیاریکردنی پلەکانی وشە لە نێوان دوو وشە دژیەکەکەدا بەمەش لە هەردوو جەمسەردا پلەی دژیەک دروست دەبێت (٣٠) ئەمە پێشی دەگوترێت (پێوانەی ئۆزگۆد)، تێیدا پێوانەیەکی حەوت پلەیی دانا بۆ ئاوەڵناوەکان کە بەرانبەر یەکتری دەوەستن، وەک:

کوڵاو، گەرم، شلەتێن - فێنک، سارد، بەستوو

٢- پێوانەی جیاکاری و جیاوازی لە واتای دەروونی لای کەسەکان، ئەمەش دەکرێ پێی بگوترێت پێوانەی ماسوولکەیی، چونکە کاتێک مرۆڤ قسە ناکات، دەست و پەنجە ڕادەوەشێنێ یان پێکەنینی بێ دەنگ، چاوقووچاندن، چاو سوورکردنەوە.... تاد

٣- پێوانەی واتای هۆشەکی، ئەو وشانە دەگرێتەوە کە سادەن بە سروشتی لە زمانەکەدا هەن و ناتوانرێ زیاد و کەم بکرێن و پلەیان بۆ دابنرێت، وەک پلەکانی ئاووهەوا (سارد، گەرم، فێنک...).

٤- پێوانەی ڕووداو، لەناو ڕستەدا (کار) هەیە، ئەم کارە پێی دەگوترێت ڕووداو، لێرەدا کارەکە دەپێورێ، وەک (پێکەنین، قسەکردن، نووسین، خوێندنەوە... تاد) یان ئاوەڵناوەکان وەک (زیرەک، درێژ) کە بە پێی گونجانیان لەگەڵ بەشەکانی تری ڕستەدا ڕێک دەخرێن، وەک لەنێوان (ژنەکە و مەلایەکە و کوڕەکە) بۆ کرداری (قورئانی خوێند)، (مەلا) هەڵدەبژێرین لەبەر زیاتر گونجانی لەگەڵ ڕستەکەدا.

٢-٣: پێوانەی ئۆزگۆد:

وەک لەمەو پێش باس کرا، کە واتای فەرهەنگی جگە لە واتای هۆشەکی خۆی واتای تریشی لێ باردەکرێت، بۆیە «ئەم جۆرە واتایە بە شێوەیەکی درشت نەبێت ناتوانرێت شی بکرێتەوە» (٣١) بۆ ئەم مەبەستە چەند هەوڵێک درا بۆ پێوانەکردنی واتا، بەڵام دیارترینیان هەوڵەکەی (ئۆزگۆد) بوو، لە ساڵی ١٩٥٢ بە دانانی پێوانەیەکی بابەتیانەی سیمانتیک و ناوی نا «جیاکەرەوەی سیمانتیک».

دەربارەی گرنگی هەوڵی ئەم زانایە، سەرەڕای ئەوەی ڕێگای خۆش کرد بۆ لێکۆڵەرەوان دەربارەی پێوانەی هێماکانی وشە و واتا دەروونییەکان لای کەسەکان، لە بوارەکانی ڕەوشتی جوداش دواوە، وەک ئاماژە و پێوەندی، زمانەوانی، جوانی، ڕاگەیاندن، کەسایەتی، چارەسەری دەروونی. (٣٢) ئەو لەسەر بنچینەی شیکردنەوەی واتا بە ڕێگایەکی دیکە، جیا لە جۆرەکانی تر تێپەڕی، تا واتای وشە فراوانتر بێت و بواری ئەوەی هەبێت مانای دیکە لە خۆ بگرێ، ئەویش لە کتێبەکەیدا (پێوانەی واتا - The mecureat of meaning) بنچینەی شیکردنەوەی واتا لە حەوت پلە ڕێک خست، چونکە ئەو پێی وابوو «پێوەری سیمانتیکی لە دوو سیمای دژی بەرانبەر یەککراوی لە شێوەی پلەداری دابەش بوو بۆ حەوت پلە دەناسرێتەوە» (٣٣) کە بریتییە لەم پلەیانە: بە نموونەی هەردوو ئاوەڵناوی (هێواش - خێرا)

هێواش ٣ ٢ ١ ٠ ١ ٢ ٣ خێرا

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە، کە لەم وێنەیە دەبینین (٧) پلە لەنێوان هەردوو ئاوەڵناوەکەدا هەیە، بەڵام ڕاستییەکی زمانی هەیە، ئەویش ئەوەیە کە هەموو وشەیەک لە زمانەکەدا وەک ئەم شێوەیە ئاوەڵناوانە پلە پلە ناکرێت، جۆری پلەکانیش دەتوانین دەستنیشان بکەین.

(خێرا[١] – کەمتر هێواش[٢] – زۆر کەمتر هێواش[٣] – {هێواش نییە[٤] – خێرا نییە} – زۆر کەمتر[٥] خێرا – کەمتر[٦] خێر – هێواش[٧])

کەواتە لەو حەوت پلەیەدا جیاکەرەوەی سیمانتیکی دەبینرێ، بەو واتایەی لە نێوان هەر یەک لەو پلانە کەلێنێک هەیە بۆ دەرخستنی شوێنی چەمکەکە لەناو بۆشاییەکە، بۆ نموونە:

دڵخۆش ـ : ـ : ـ : * ـ :-:-: نیگەران

هێمای (*) دانانی پێوەرێکی دیاری کراوە بۆ چەمکێکی دیاری کراو لە ڕێگای هەڵبژاردن دەبێت لە هەردوو جەمسەرەکە و نێوانەکانیەوە بە شێوەی پلە پلە کراو بێت.

دانانی ئەم پێوەرانەش لە ڕێگای (٣) هۆکار دەبێت: (٣٤)

١- هۆکاری هەڵسەنگاندن: ئەگەر چەمکەکە پێوەندییەکی پتەوی بە یەک لە کۆتایی و دوو جەمسەرەکە هەبوو، ئەوا نیشانەکە بەم شێوەیە دەنووسرێ:

باش ـ ـ ـ ـ ـ * خراپ

باش ـ * ـ ـ ـ ـ خراپ

٢- هۆکاری هێز: ئەگەر چەمکەکە پێوەندییەکی کەمتر پتەوی بەیەک دوو جەمسەرەکە هەبوو، ئەوا نیشانەکە بەم شێوەیە دەبێت:

ئازا ـ ـ ـ ـ ـ * ـ ـ خراپ

باش ـ ـ ـ * ـ ـ ـ ـ خراپ

٣- هۆکاری چالاکی: ئەگەر چەمکەکە تا ڕادەیەک پێوەندی مابوو بە هەردوو جەمسەرەکە، بەڵام هێشتا بێ لایەنی خۆی لە دەست نەدا بوو، ئەوا بەم شێوەیە دەبێت:

زیرەک ـ ـ ـ ـ ـ * ـ ـ تەمبەڵ

زیرەک ـ ـ ـ * ـ ـ ـ ـ تەمبەڵ

ئەگەر سەرنج درا چەمکەکە تەواو بێ لایەن بوو لە نێوان بۆ شاییەکانی هەردوو جەمسەرەکە یان چەمکەکە هیچ پێوەندییەکی بە جەمسەرەکانەوە نەبوو، ئەوا پێوەرەکە (نیشانەکە) لێرەدا دەکەوێتە ناوەڕاستی هەردوولا:

گەشبین ـ ـ ـ ـ * ـ ـ ـ ڕەشبین

ئەگەر ئەمە بە پێی بیروڕای ئۆزگۆد بنچینەیەکی شیکردنەوەی واتا بێت و لەوێوە پێوانەی واتا دابنرێت، بەوەی کە بە هۆی پلەکردنی واتاوە جیاوازی لە نێوان هێماکانی یەک وشە بکرێت، ئەوا ناکرێ ئەم بیروبۆچوونەش بە پوخت و بێ کەموکورتی لە قەڵەم بدەین، چونکە ئەم ڕێگا نوێیە شیکردنەوەیەکی تەواو ورد نییە بۆ پێوانی واتای بارکراو و ناتوانێت سنوورەکانی نێوان ئەو حەوت پلەیە بە وردی دیار بکات، بەڵام تاکو ئێستا هیچ ڕێگایەکی نوێتر نییە و ئەمەیان نوێترین و وردترین ڕێگەیە بۆ پێوانەی واتای بارکراو.

ئەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١- ڕیزە دەنگەکان بە یەکگرتنیان، هێما دروست دەکەن، واتە دروست کردنی دوو ڕوو، ڕوویەکیان ڕوخسارییە پێی دەگوترێت ناو – فۆرم، ڕووەکەی تریان بە دیوی واتادا دەشکێتەوە و ناوەرۆک پێک دێنێت.

٢- زمانەوان بیروبۆچوونی جیاوازیان دەربارەی جۆر و چۆنیەتی دابەشکردنی زمان بەسەر ئاستەکاندا هەیە، بەڵام گونجاوترینیان بریتین لەوەی، لە دیوی دەرەوەی زماندا ئاستەکان پێکهاتوون لە هەر سێ ئاستی ڕستە و وشە و دەنگ، هەرچی دیوی ناوەوەیە بریتییە لە ئاستی واتا.

٣- تیۆری لێکدانەوەی سنوورەکانی واتا لە ناو و ناولێنراوەوە سنووری دەبەزێت و گرنگترین تیۆر بۆ لێکدانەوەی سنووری واتا، سێگۆشەی واتایی (بیر، هێما، تەن)یە، کە (ئۆگدن و ریچاردز) ڕابەرایەتییان کرد.

٤- گشتی بوونی واتا و فراوانی سنوورەکەی، وای کردووە تا ئێستا بە ئاسانی نەتوانراوە بزانرێ واتا چییە؟ لەو سۆنگەیەوەش زۆرترین پێناسەی جیاجیای بۆ کراوە، لە بەرانبەریشدا تا ئێستا پێناسەیەکی گونجاوی بۆ نییە.

٥- جۆرەکانی واتا لەبەر فراوانی بوارەکەی، بە شێوەیەکی جێگیر نەتوانراوە دیار بخرێت، بەڵام واتای هۆشەکی و واتای بارکراو شیاوترین جۆرن لە

دابەشكردنەكانی جۆرەكانی واتا.

٦- ئەو هەستانەی مرۆڤ بەرانبەر شتەكان دەری دەبڕێت، تاكە هۆكار بۆ ڕێكخستنی ئەو هەستانە و دوورخستنەوەیان لە هەڵە، پێوانەی واتایە.

٧- پێوانەی ئۆزگۆد لەسەر بنچینەی شیكردنەوەی واتا، ڕێگایەكی نوێیە، بۆ پێوانەكردنی واتا، كە پێوانەیەكی حەوت پلەییە.

سەرچاوەكان:

١- كتێب: أ- بەزمانی كوردی:

١- محەممەد مەعرووف فەتاح، زمانەوانی، بەغداد ١٩٩٠ز.

٢- وریا عومەر ئەمین (پرۆفیسۆر)، چەند ئاسۆیەكی تری زمانەوانی، بلاوكراوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠٤ ز.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- أحمد مختار عمر (د.)، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للطبع والنشر، الطبعة الاولى، الكويت ١٩٨٢ م.

٢- جمعة سيد يوسف، سيكولوجية اللغة والمرض العقلي، الكويت، كانون الثاني ١٩٩٠ م.

٣- نوال محمد عطية (د.)، علم النفس الغوي، مكتبة ألانجلو المصرية، الطبعة الاولى، القاهرة ١٩٧٥ م.

نامە:

١- بێخاڵ عەبدوڵڵا سەعید، واتاسازی وشە، نامەی ماستەر، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر ١٩٩٨ ز.

٢- تاڵیب حوسێن عەلی، هەندێ لایەنی پێوەندی نێوان ڕستە و واتا لە كوردیدا، نامەی دكتۆرا، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر ١٩٩٨ ز.

٣- ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی، ڕستە و پاش ڕستە تێروانینێكی ئەركی، نامەی دكتۆرا، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین. هەولێر ٢٠٠٣ ز.

٤- عەبدوڵڵا عەزیز محەممەد، گۆڕانكاری واتای وشە لە زمانی كوردیدا، نامەی ماستەر، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر ١٩٩٠ ز.

٥- عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتای كاریگەری لە بواری ڕاگەیاندندا، نامەی دكتۆرا، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر ٢٠٠٤ ز.

پەراوێزەكان:

١- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ ز، ل ٤٣.

٢- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ ز، ل ٨.

٣- واتە كەسێكی هاوەڵ یاخود كەسێك حەز بە بوونی بەرانبەرەكەی بكات.

٤- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ز : ل٤٧

٥- تاڵیب حوسێن عەلی ١٩٩٨، ل ٥

٦- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ ز : ل ٥٠

٧- تاڵیب حوسێن عەلی: ١٩٩٨ز :ل ١٥

٨- هەمان سەرچاوە: ل ٦

٩- هەمان سەرچاوە: ل٦

١٠- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ز: ل ٤٧

١١- وریا عومەر ئەمین: ٢٠٠٤ز :ل ١٩٩

١٢- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ز : ل ٥١

١٣- هەمان سەرچاوە: ل ٤٧

١٤- تاڵیب حوسێن عەلی ١٩٩٨ز: ل ٧

١٥- محەممەد مەعرووف فەتاح ١٩٩٠ ز: ل ٥١

١٦- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ ز: ل ٨

١٧- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ ز: ل ٨

١٨- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ ز: ل ٢١

١٩- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ ز: ل ١٥٨

٢٠- عەبدوڵڵا عەزیز محەممەد: ١٩٩٠ز: ل ٥١

٢١- بێخاڵ عەبدوڵڵا سەعید: ١٩٨٩ ز: ل ١٣

٢٢- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ ز: ل ٢١

٢٣- محەممەد مەعرووف فەتاح: ١٩٩٠ز :١٥٩

٢٤- بێخاڵ عەبدوڵڵا سەعید: ١٩٨٩ ز: ل ١٤

٢٥- ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی: ٢٠٠٣: ل ٧

٢٦- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ز :ل ٦

٢٧- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ز: ل ٧

٢٨- ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی: ٢٠٠٣ ز: ل ٧

٢٩- عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٤ز :ل ١٧

٣٠- د. أحمد مختار عمر: ١٩٨٢ ز: ل ٤٢

٣١- بێخاڵ عەبدوڵڵا سەعید: ١٩٨٩ ز: ل ٨٤

٣٢- د نوال محەممەد عطية: ١٩٧٥ ز :ل ٨٩

٣٣- د. أحمد موختار عمر: ١٩٨٢ز :ل ٤٥

٣٤- د. جمعة سيد يوسف: ١٩٩٠ ز: ل ١٤٠